

Ігор ГИРИЧ (*Київ*)

**МУЗИЧКО О. ПІВДЕННА ВІСЬ СОБОРНОСТІ:
НАЦІЄТВОРЧІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНСЬКОМУ ПРИЧОРНОМОР'І
(КІНЕЦЬ ХІХ – ПЕРША ПОЛОВИНА ХХ ст.). –
ОДЕСА, 2015. – 352 с.**

Одеський історик Олександр Музичко, доцент Одеського національного університету ім. І. Мечникова, протягом п'ятнадцяти років займається комплексним дослідженням громадського українського життя Одеси ХІХ – першої половини ХХ ст. В Україні була відома школа істориків козацької України Причорноморського Півдня, яких очолював А. Бачинський. Тепер можна говорити про існування одеської школи істориків українського життя від часів кирило-мефодіївців до часів Української революції 1917–1921 рр. Поруч з О. Музичком до цього напряму належить і його науковий керівник Вадим Хмарський, який досліджував постать О. Скальковського, є фахівцем з історіографії культурного життя Одеси середини ХІХ ст., а також В. Савченко, О. Болдирев, А. Місечко, Т. Максим'юк, Т. Гончарук, Т. Вінцовський, В. Кузьменко, О. Шишко, І. Стамбол та низка інших. У післявоєнний період у цій проблематиці працював один визначний дослідник всеукраїнського масштабу – Григорій Зленко. Тепер маємо цілий одеський напрям дослідників українського громадського життя.

Рецензована праця О. Музичка є підсумком тривалих досліджень одеської біографістики, історіографії, громадського і суспільного життя та історії національної думки в столиці українського Півдня. Зокрема, О. Музичко – один з найбільших сьогоднішніх дослідників життя і діяльності досить суперечливого попри великодержавні погляди історика, учня В. Антоновича Івана Линниченка¹. Незабаром має з'явитися друком монографія О. Музичка про Івана Андрійовича. Знаковими постаттями української Одеси, яких вивчав

¹ *Музичко О.* Одеська інтелігенція на зламі епох: професори Іван Линниченко та Володимир Лазурський в історії Одеси // Південний захід. Одесика: Історико-краєзнавчий науковий альманах. – 2009. – Вип. 7. – С. 55–85; *його ж.* Нові епістолярні джерела до біографії представників школи істориків І. Линниченка та М. Слабченка // Пам'ятки: археографічний щорічник. – К., 2009. – Т. 9. – С. 181–193; *його ж.* Історик І. А. Линниченко: от кабинетного ученого к общественному деятелю // Історик и его эпоха: Вторые Даниловские чтения (20–22 апреля 2009, Тюмень). – Тюмень, 2009. – С. 367–372; *його ж.* “Одеська історична школа І. А. Линниченка”: формування, склад та роль у розвитку регіональної історіографії в Україні // Науковий вісник Ужгородського ун-ту. – 2009. – Вип. 23. – С. 193–203; *його ж.* Знайомий В. В. Тарновського одеський професор І. А. Линниченко в історії колекціонування старожитностей в Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст. // Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Чернігів, 2013. – Вип. 15 / Ред. О. Б. Коваленко. – С. 144–150.

наш автор, були Євген Чикаленко², Дмитро Сигаревич³, Іван Луценко⁴, Іван Бондаренко⁵. Лідером і легендарною постаттю Одеси був Леонід Смоленський – “одеський В. Антонович”, про якого багато захоплених слів написано у спогадах Є. Чикаленка. На жаль, про нього дуже мало пишуть сьгоднішні історики. О. Музичко велику увагу звернув на постать Л. Смоленського і в окремих публікаціях, і в рецензованій книжці⁶. Займаючись історіографією місцевого регіону, О. Музичко писав про низку одеських істориків Русі, “всесвітників”, правників, особливо про таку помітну фігуру в загальноросійській історіографії, як Є. Щепкін⁷. Історію в Новоросійському державному університеті викладали Федір Леонтович, Георгій Перетяткович, Олексій Шпаков, одним з найцікавіших українських істориків, пов’язаних з Одесою, був Павло Клепацький. Провідним етнографом і помітним істориком-краєзнавцем Одеси на початку ХХ ст. був Володимир Данилов. Про всіх них є відповідні публікації О. Музичка, побудовані на новому джерельному матеріалі⁸.

О. Музичко досліджує також інтернаціональні громади Одеси у зв’язку з українською національною проблематикою. Зокрема пише про одеських грузинів, євреїв, німців тощо⁹.

² *Його жс.* Чикаленко в Одесі // Пам’ятки України. – 2012. – № 12. – С. 44–50.

³ *Його жс.* Родина Сигаревичів у процесі українського націєтворення наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Чорноморська минувшина. – 2012. – Вип. 7. – С. 83–101.

⁴ *Його жс.* Іван Митрофанович Луценко (1863–1919): український націєтворець. – К., 2013.

⁵ *Його жс.* Іван Бондаренко: біоісторіографічний нарис // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2010. – Вип. 20. – С. 100–122.

⁶ *Його жс.* Рід Смоленських в історії української культури: популяризатори, методологи, козакознавці // Чорноморська минувшина. – Одеса, 2011. – Вип. 6. – С. 66–79.

⁷ *Його жс.* “Професор з ножем”: діяльність Є. М. Щепкіна в Новоросійському університеті // Історик Євген Миколайович Щепкін (1860–1920): постать в контексті доби. – Одеса, 2012. – С. 89–98; *його жс.* Русский профессор в нерусском городе: национальное самосознание и взгляды на национальный вопрос Е. Н. Щепкина // Там само. – С. 123–133.

⁸ *Його жс.* Український історик, просвітянин та педагог Павло Григорович Клепацький (1885 – після 1938 року) // Четверті липівські читання пам’яті Івана та Юрія Лип: Матер. Всеукр. наук. конф. 18 квітня 2008 року. – К., 2009. – С. 102–114; *його жс.* Листи Ф. І. Леонтовича до О. Ф. Кістяківського як джерело вивчення розвитку історико-юридичних досліджень в Україні другої половини ХІХ ст. // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 2009. – Вип. 3. – С. 366–377; *його жс.* Професор Новоросійського університету Олексій Якович Шпаков (1868–1927) у науковому та громадському житті Одеси початку ХХ ст. // Лукомор’я: науковий журнал. – Одеса, 2009. – Вип. 3. – С. 416–425; *його жс.* Історик Георгій Іванович Перетяткович в научно-педагогічній житті Одеси кінця ХІХ – початку ХХ вв. // Південний Захід. Одесика. – Одеса, 2010. – Вип. 10. – С. 198–217; *його жс.* Володимир Валеріанович Данилов: наукова діяльність на перетині історії, етнографії, літературознавства та мовознавства // Человек в истории и культуре. – Одесса, 2012. – С. 598–606.

⁹ *Його жс.* Хліб та маца: традиції українсько-єврейського добросусідства і толерантності в Одесі // Історичні традиції добросусідства Одещини. – Одеса, 2011. – С. 220–233; *його жс.* Рука козака в руці джигіта: грузинсько-українські взаємини в Одесі як приклад міжнаціональної толерантності // Там само. – С. 233–245; *його жс.* Україна та Грузія 1978 року: мовний рубікон // Січеслав. – 2012. – Ч. 3 (33). – С. 198–201.

Крім біографічних досліджень, Олександр Музичко намагається вписати одеські осередки українців, їхній внесок до скарбниці національної інтелектуальної думки в контекст загальноукраїнського наукового і громадського життя України ХІХ – першої половини ХХ ст.¹⁰ Для нього Одеса – інтегральна частина українського Півдня, а не четверте російське імперське місто після Москви, Петербурга та Києва. Так Одесу сприймав інший наш визначний одеський дослідник 1910-х – 1920-х рр. Михайло Слабченко.

Рецензована праця О. Музичка є своєрідним підсумком тривалих досліджень громадсько-культурного життя Одеси під кутом зору українського національного дискурсу. Оскільки не лише Одеса, а й деякі інші міста півдня України згадуються у книжці, зокрема Миколаїв та Херсон, автор назвав свою працю “Південна вісь соборності”, маючи на увазі всю українську Причорноморщину між Бессарабією і Таврійською губернією. За жанром книжка радше є нарисом з історії національних відносин в Одесі та Херсонській губернії. Автор не подає суцільного викладу подій, а робить наголоси на певних проблемах громадського життя Південної Пальміри.

Книжка має три розділи, кожен з яких складається з чотирьох-шести глав. Якусь чітко зазначену логіку в розбивці розділів і глав важко простежити. Принаймні виразного тематичного принципу не відчувається. Приміром, у першому розділі є глава про співпрацю одеських істориків з журналом “Киевская старина”, що може вважатися науковою діяльністю, а в другому розділі вміщено іншу главу із цієї ж проблематики – про співпрацю з Науковим товариством ім. Т. Шевченка. Таких тематичних збігів можна нарахувати кілька.

Розпочинає книжку автор з глави про поширення в Одесі розмовної української мови, що вводить читача відразу в коло питання “мова і суспільство”. Воно є свідченням національних пріоритетів Одеси. Звісно, поширення національних суспільних ідей корелювалося з публічним свідомим вживанням української мови як мови свідомої своїх завдань нації¹¹. О. Музичко пише про думку щодо вживання української мови в Одесі великих одеситів-українців М. Слабченка, А. Ніковського, Є. Чикаленка, І. Луценка, С. Шелухина. Він слушно привертає увагу до застосування української мови в середовищі одесь-

¹⁰ *Його ж.* Участь одеських істориків в українському національному русі другої половини ХІХ – початку ХХ ст. // Українознавчий альманах. – К., 2010. – Вип. 2. – С. 112–115; *його ж.* Християнський консерватизм у суспільно-політичному житті Одеси початку ХХ ст. // Православ’я – наука – суспільство: питання взаємодії: Матер. VII Міжнар. наук. конф. 27–29 травня 2009 р. – К., 2010. – С. 41–50; *його ж.* Одеські бібліографічні товариства в науковому та громадському житті першої третини ХХ ст. // Вісник Одеського національного ун-ту. – 2009. – Т. 14. – Вип. 19. – С. 109–128; *його ж.* Інтелектуальне співтовариство одеських істориків на зламі ХІХ–ХХ ст.: лінії суперництва і співпраці. – Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – К., 2009. – Вип. 4. – С. 378–395; *його ж.* Український національно-релігійний рух в Одесі та на Одещині у 1917–1920 рр. // Революції в Україні ХХ–ХХІ століття: співзвуччя епох: Матер. V Всеукр. наук. конф. “Національно-визвольна революція 1919–1920 рр. на Півдні України”. – Одеса, 2009. – С. 65–67; *його ж.* Історична наука, думка та освіта Південної України за доби Великої війни (1914–1918 роки) // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2014. – Вип. 24. – С. 226–253.

¹¹ *Гирич І.* Українська мова як головна складова українського руху // *Гирич І.* Українські інтелектуали і політична окремішність (середина ХІХ – початок ХХ ст.). – К., 2014. – С. 124–188.

кої громади, в родинях одеських українських діячів. Попри непоширеність в Одесі української, саме Одеса дала велику кількість діячів, які не лише нею говорили, а й зробили суттєвий внесок в українізацію інших місцевостей України. А щодо свідомого вживання української в повсякденному побуті, Одеса не надто поступалася Києву тодішньому: так, у столиці О. Кошиць називав лише дві родини, які послідовно спілкувалися вдома і публічно українською.

Після вдалого й емоційного зачину О. Музичко пише про церковно-релігійний рух в Одесі й говорить про священників, які стояли на національних позиціях в церковному житті, були першими діячами православного автокефального руху. Серед них перше місце належить депутатові Державної думи, а згодом архієпископу УАПЦ, уродженцю півночі Одещини (Балта) о. Антону Гриневичу. Автор вводить до наукового обігу імена малознаних і забутих священників-українців Одеси В. Фоменка, Ф. Деньги, греко-католиків галичан Іллі Кливака, Антонія Вишинського. У 1920-х рр. Одеса, попри традицію російської церкви та сучасного протиукраїнського налаштування теперішньої пастви УПЦ МП, займала провідні позиції в УАПЦ. На чолі одеської УАПЦ стояли визначні ієрархи брати М. і Ю. Жевченки.

У третій главі першого розділу О. Музичко повертається до історіографів Одеси й подає картину внеску одеситів як у загальноросійську, так і в пито-мо українську історіографію. Історіописання розвивалося в стінах Одеського університету. У середині XIX ст. найбільший внесок в нього зробив учень Устрялова професор Михайло Смирнов. Він і його наступник Г. Перетяткович були першими одеськими дослідниками середньовічної історії України. Найбільшими постатями, що визнавали українську схему історіографії в одеському Новоросійському університеті, були Павло Іванов і Олексій Маркевич. Обидва перебували у творчому контакті з головою НТШ Михайлом Грушевським, дозволяли собі сміливість друкуватися українською мовою на сторінках “Записок НТШ”. О. Музичко для написання цієї глави скористався з листів цих вчених, які зберігаються у фонді 1235 (Грушевських) у ЦДА України у м. Києві. Найпліднішим і визнаним лідером одеських істориків був киянин Іван Линниченко. Людина великодержавних поглядів, він усе ж не був дуже активним російським націоналістом, як, приміром, київський професор візантиністики Юліан Кулаковський або славіст Тимофій Флоринський, який працював київським цензором і активно співробітничав з шовіністичним “Киевлянином”. Більше того, І. Линниченко був одним з учителів потужного українця Михайла Слабченка. Крім того, О. Музичко згадує про читання в Одеському університеті українською мовою лекцій братом голови НТШ, професором Олександром Грушевським. Можна зробити висновок про невідповідність того, що Одеса випередила Київ у вживанні української мови у лекційних курсах історії.

Закінчується глава розповіддю про українознавців, які не були допущені до викладів в університеті, але були педагогами в гімназіях та ліцеях, читали публічні лекції, працювали в наукових товариствах. Головне місце серед них належить лідерам Одеської громади Леонідові Смоленському та Михайлові Комарову. Перший був істориком за фахом і, хоч не писав наукових праць, але відзначався лекторським талантом, другий, як бібліограф і літературознавець, теж мав стосунок як дослідник до історичної проблематики, принаймні виробляв стратегію культурницької праці Одеської громади. Як про концептуа-

ліста-суспільствознавця пише О. Музичко і про Є. Чикаленка. І це справедливо. На жаль, на Євгена Харламπίєвича досі дивляться лише як на мецената і спонсора культурних ініціатив¹². Завершує історіографічний екскурс автор розповіддю про історіософські погляди і перші спроби творчості Юрія Липи.

Далі О. Музичко у зв'язку із святкуванням в Одесі тисячоліття і 1030-ліття хрещення Русі-України розповідає про погляди одеських істориків на вплив цієї події на українську історію та українсько-російську полеміку щодо давньої історії України-Руси, причому наголошує на наукових і популяризаторських працях Павла Клепацького та Івана Бондаренка.

Одеські історики активно друкувалися в журналі “Киевская старина”. Автор нарахував там 76 статей одеситів та істориків Південної України (всього 14 осіб). Найбільша кількість публікацій належала Л. Мацієвичу (19), О. Маркевичу (17), А. Скальковському (14). О. Музичко виправив автора покажчика “КС” Марину Палієнко щодо авторства І. Линниченка (укладач покажчика вважала автором І. Лучицького). До одеситів автор зарахував і Олексія Андрієвського, якого дослідники з Києва вважають радше киянином. Так, він жив і працював в Одесі, але більшість його життя пов'язана з Києвом і Київською громадою. Та й дослідницький інтерес він виявляв переважно до історії Києва XVIII ст. Як редактор неофіційної частини “Киевских губернских ведомостей” він працював з архівом київських губернаторів.

Другий розділ книжки присвячений освіті, просвіті й науці. У першій главі О. Музичко розповідає про українські настрої й почування в сім'ях українських діячів. Багато нового джерельного матеріалу виявлено про дітей керівника старої Одеської громади Леоніда Смоленського: Іллю і Леоніда (молодшого), які теж цікавилися українознавством і навіть були авторами історичних досліджень, мали листовне спілкування з М. Грушевським, С. Єфремовим та Д. Яворницьким. Багато нового емпіричного матеріалу наведено про педагога реальної школи, директора приватних гімназій Антона Крижанівського – малознану фігуру одеського українського руху. Українську лінію та викладацтво продовжували і його діти.

Другу главу другого розділу присвячено темі навчання представників козацького стану в освітніх закладах Одеси. До козаків належали такі визначні науковці – випускники одеського університету, як Олексій Маркевич, Микола Гамалія і дослідник козацтва Кубані Федір Щербина.

У наступній главі йдеться про боротьбу в 1907 р. за український університет в Одесі. Більше нам відомо про активність київського студентства у боротьбі за українізацію університету Св. Володимира в останніх роках Першої російської революції. Тим часом О. Музичко наводить низку фактів, що демонструють спільну національну лінію поведінки українських діячів Києва й Одеси. Рушійною силою громадської активності Одеси на початку XX ст. був Дмитро Сигаревич, чудовий викладач всесвітньої історії. Д. Сигаревича О. Музичко називає одним з головних представників Одеси у Братстві тарасівців. Це нове прізвище для загалу істориків, введення такого

¹² Докладніше про Є. Чикаленка-суспільствознавця див.: *Гирич І.* Євген Чикаленко як суспільний мислитель // Записки НТШ. – Львів, 2013. – Т. CCLXV. – С. 98–130; *його ж.* Євген Чикаленко як суспільний мислитель // Євген Чикаленко – будитель української нації. – К., 2014. – С. 8–60 (розширена версія попередньої статті).

факту до широкого вжитку є безперечним здобутком автора книжки. Докладно характеризуючи діяльність Д. Сигаревича, автор ставить його поруч з лідерами Одеської громади С. Шелухиним, Л. Смоленським, М. Комаровим, І. Луценком і І. Липою. Він був одним із засновників одеської “Просвіти”.

Далі автор розповідає про діяльність рупівських гуртків в Одесі та їхніх членів, називаючи низку прізвищ одеських рупістів, малознаних широкому загалу. Близькими до РУП–УСДРП були такі відомі одеські історики, як М. Слабченко та І. Бондаренко. Українські громадські й політичні діячі Одеси вели активну роботу з метою відкриття українознавчих кафедр в Одеському університеті, чим підтримали відповідний заклик Михайла Грушевського. Збиралися петиції про необхідність такого відкриття, і О. Музичко наводить низку прізвищ активістів українізації. Не в останню чергу посприяв цьому й Олександр Грушевський – тодішній приват-доцент Новоросійського університету. Його українським викладам автор присвятив у книзі чимало місця. Згадує О. Музичко й ще одного призабутого історика – Федора Петруня, дослідника картографії, одного з найкращих фахівців-дослідників Великого князівства Литовського у 1920-х рр. Закінчує главу О. Музичко розповіддю про український рух у стінах Одеського університету в часи Другої світової війни – румунської окупації міста.

На завершення другого розділу автор подає матеріал про театральні та бібліографічні осередки, які існували в Одесі напередодні Української революції та на початку 1920-х рр., зокрема пише про родину знаних у місті театральних діячів, літературознавців і публіцистів В. і Н. Лазурських. В останній главі другого розділу О. Музичко розповідає про співпрацю одеських істориків з Науковим товариством ім. Шевченка, аналізує їхні публікації, використовує численне листування одеситів з М. Грушевським, І. Франком і В. Гнатюком, спогади і щоденники, включає до розповіді матеріали полеміки і рецензій на сторінках “Записок НТШ” (зокрема суперечок між М. Слабченком і М. Грушевським щодо існування українського полкового устрою в XVII ст.).

Третій розділ присвячений співпраці Одеської громади з іншими українськими громадами північних міст України та міжнародним взаємонам в Одесі в кінці XIX – на початку XX ст. Більш відомими в історіографії є взаємини українців-одеситів з Київською громадою. Про це писали одеський архівіст О. Рябінін-Скляревський¹³ та С. Єгунова-Щербина. Окремо досліджувалися контакти одеситів з В. Антоновичем. Чимало про зв’язки киян і одеситів писав у своїх спогадах Євген Чикаленко. Менше відомо про контакти Одеси з Черніговом та Петербурзькою громадою. О. Музичко заповнює цю прогалину подачею нового емпіричного матеріалу. У його книжці йдеться про братів Сергія й Андрія Шелухиних, одесита і чернігівця; в Одесі працювали певний час чернігівці М. Коцюбинський та М. Вороний; В. Боровик і І. Липа товаришували з Б. Грінченком з Чернігова; в Чернігові й Одесі мешкав визначний статистик Олександр Русов; широкі листовні контакти підтримували чернігівець І. Шраг та одесит М. Комаров.

¹³ *Рябінін-Скляревський О.* З революційного українського руху 1870-х років. Одеська громада 1870-х років [з портретом В. Г. Мальованого] // Україна. – 1926. – Кн. 5 (19). – С. 117–137; *його ж.* З життя одеської Громади 1880-х років // За сто літ. – К., 1929. – Кн. 4. – С. 161–180.

Між Одеською і Петербурзькою громадами контакти існували на рівні лідерів Д. Мордовця, В. Лесевича, П. Стебницького та вищезгаданих одеситів. Матеріалом для дослідження цих взаємин слугувала передусім епістолярна спадщина провідних членів Одеської громади й українських петербуржців. О. Музичко пише про низку спільних проєктів, зокрема і видання “Історії України” миколаївця Миколи Аркаса, редактором якої був Василь Доманицький, котрий здійснював свою працю в околицях Петербурга.

У главі про благодійників українського руху О. Музичко розповідає про морського офіцера Василя Громашевського і ковбасника Костя Литвиненка. Вони давали кошти на видання українських книжок та діяльність одеської “Просвіти”. Як “буржуя” К. Литвиненка було розстріляно більшовиками в 1920 р.

У главі про українську державну адміністрацію часів Української революції 1917–1921 рр. автор наголошує передусім на біографіях трьох мало-відомих діячів Федора Шульги, Антона Стрижевського та Йосипа Караванського (батько відомого дисидента та мовознавця з Одеси Святослава Караванського). Далі О. Музичко зупиняється на українцях-галичанах, які осіли в Одесі в результаті Першої світової війни та визвольних змагань. Зокрема, багато нового матеріалу подається з біографій публіциста Володимира Мурського (брата міністра закордонних справ УНР-ЗУНР Еміля Темницького), усусів Т. Яніва й М. Заклинського та ін. Закінчується книжка розповіддю про зв’язки українців-одеситів з грузинськими, єврейськими, німецькими та російськими земляцтвами.

До недоліків книжки можна віднести те, що вона є не стільки стовідсотковою монографією, скільки збірником статей – “зшивкою” окремих студій, надрукованих у 2009–2015 рр. Кожна глава є фактично такою статтею, в якій мінялася назва на відповідну нову назву глави, через це авторові не вдалося уникнути небажаних повторів. Ту інформацію, яку б можна було вмістити в одному місці, іноді читач подибує у двох-трьох місцях. Кілька разів доводиться вертатися до, приміром, відомостей про Олександра Грушевського або Леоніда Смоленського. Проте друкування збірок статей у вигляді монографій – на сьогодні загальнопоширена практика в Україні. І подібних книжок ми маємо уже чимало. Очевидно, що авторові було б краще видавати свою працю в жанрі збірника статей.

Але цей недолік не має великого значення для в цілому високої оцінки рецензованої книжки. О. Музичко проявив велику ерудицію, знання тексту і контексту. Він зумів вийти за межі краєзнавчого інтересу, показати одеську громадську і культурну ситуацію на тлі всеукраїнського руху ідей, історіографії та суспільного життя. Він продемонстрував вільне володіння і оперування фактажем, що дало йому змогу робити висновки щодо всього українського культурно-громадського життя кінця XIX – початку XX ст. Книжка Олександра Музичка справляє враження своєрідної енциклопедії української Одеси, написана емоційно і темпераментно, не залишає байдужим читача, виконує значну виховну та просвітню функцію. Сподіваюся, автор книжки “Південна вісь соборності: націєтворчі процеси в українському Причорномор’ї” напише ще не одну суспільно корисну працю і стане одним з провідних знавців суспільного життя України початку модерного часу.